

Při příležitosti předání sborníku Milý Bore... Brno, 2003. Foto: Arne Mann.

| Zuzana Kumanová¹

Niekoľko poznámok k projektu *Ma bisteren!*²

Na Slovensku téma holocaustu Rómov začala rezonovať až v posledných 10-15 rokoch. Dovtedy bola tabuizovaná natoľko, že aj Rómovia, ktorí toto obdobie prežili, o traumách minulosti nehovorili a už vôbec nehľadali vinníkov a nepožadovali odškodnenie. Pred rokom 1989 boli na Slovensku bagatelizované aj seriózne historiografické výskumy Ctibora Nečasa a zo strany historikov nebol záujem toto obdobie detailnejšie poznať. V osemdesiatych rokoch, kedy už aj spoločenské vedy pracovali so spomienkovými rozprávaním, bolo neprípustné, aby výpovede rómskych respondentov preživších druhú svetovú vojnu, boli pokladané za relevantný zdroj poznania. Napriek tomu, že vtedajší režim vyzdvihoval domáci protifašistický odboj a útlak domáceho obyvateľstva počas vojnového slovenského štátu, otázka perzekúcií Rómov na etnickom princípe zostávala neprípustná.

Formujúca sa demokracia priniesla uvoľnenie i v otázke holocaustu Rómov a vytvorila priestor na vyplnenie bielych miest v dejinách.

O utrpení Rómov počas druhej svetovej vojny sa spočiatku hovorilo iba veľmi málo a v čase Česko-Slovenskej federatívnej republiky bol väčší dôraz kladený na holocaust Rómov v Čechách a na Morave. Snáď je to pochopiteľné, pretože takmer celá populácia Rómov žijúca v českých zemiach bola vyvraždená v zaisťovacích a koncentračných táboroch.

Pripomínanie

Prvé snahy pripomínať si utrpenie Rómov na Slovensku v kontexte lokálnych dejín boli už na začiatku deväťdesiatych rokov. Sporadicky sa pripomínala potreba vyplniť biele miesta v novodobých dejinách, ale téma sa do povedomia dostávala pomaly a iba pozvoľna. V tomto smere patrí veľká vďaka moravskému historikovi Ctiborovi Nečasovi, ktorý sa naďalej témou zaoberal a intenzívnym výskumom zrekonštruoval základnú faktografiu o tomto období.

¹ Zuzana Kumanová, Ph.D., je etnografka, pôsobí v neziskovom sektore.

E-mail: zuza.kumanova@centrum.sk

² Príspevok vychádza zo správ o projekte *Ma bisteren!*, na ktorého realizácii sa podieľalo občianske združenie In Minorita so sídlom v Bratislave (Vajnorská 16). Viac informácií na www.inminorita.sk

Pamätník umiestnený v Pietnej sieni Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. Odhalený bol pri príležitosti Pamätného dňa holocaustu Rómov. Banská Bystrica, 2005. | Foto: Arne B. Mann.

Pietny akt 2. augusta 2007. Banská Bystrica, 2007. | Foto: Arne B. Mann.

Vystúpenie súboru Romka z Detvy počas pietného aktu v Banskej Bystrici 2. augusta 2011.
Banská Bystrica, 2011. | Foto: Arne B. Mann.

Okrem toho v polovici deväťdesiatych rokov vzniklo viacero spontánnych iniciatív s cieľom zaznamenať výpovede preživších Rómov, a tak k faktografii doplniť emocionálne hľadisko. Postupne, alebo možno aj paralelne, pracovali v tejto oblasti viaceré výskumnícke tímy. Zväčša išlo o iniciatívy mimovládnych organizácií, prípadne vysokých škôl. Spracovanie týchto výpovedí určite nebolo jednoduché. V ostatnom čase sa objavujú na knižnom trhu publikácie, približujúce v beletrizovanej podobe najnovšie dejiny Rómov širokej verejnosti. V druhej polovici deväťdesiatych rokov pribudlo aj niekoľko odborných historických štúdií, ale ešte stále sú nepoznané oblasti, ktoré si zasluhujú spracovanie.

Detabuizácia holocaustu Rómov ako spoločenskej témy prichádzala a prichádza iba pozvoľna. V roku 1991 sa na pietnom akte v Dúbravách zúčastnili viacerí vysokí reprezentanti štátu – predseda vlády SR, poslanec SNR, poradca vtedajšieho prezidenta, zástupcovia rezortov, na dlhé obdobie išlo o ojedinelý akt. V porovnaní s Českou republikou, kde už v roku 1995 bol odhalený prvý pamätník na mieste zaisťovacieho tábora v Letech u Písku, u nás k podobnému aktu došlo až o desať rokov neskôr. Tento čas potrebovala slovenská spoločnosť, aby dospela k potrebe morálneho gesta.

Pamätník rómskym obetiam v obci Lutilla, kde na sklonku roku 1944 bola vyvraždená viac ako 40 členná rómska komunita. Pamätník bol odhalený 15. decembra 2005. Autormi pamätníka sú Ladislav Čisárik ml. a Alexander Reindl. Lutilla, 2011. | Foto: Arne B. Mann.

Pamätník rómskym obetiam v Nemeckej, na mieste masového popravníka. Pamätník bol odhalený 15. decembra 2006. Autormi pamätníka sú akademickí sochári Jaroslava a Ján Šickovci s použitím kovaných prvkov z dielne Róberta Riga. Nemecká, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

Projekt Ma bisteren!

V roku 2005 z iniciatívy Ministerstva kultúry SR vznikla pracovná skupina pripravujúca samostatný projekt, ktorý sa mal venovať pripomenutiu nerovného postavenia Rómov na Slovensku v rokoch 1939-1945. Zároveň ministerstvo na realizáciu aktivít uvoľnilo finančné prostriedky. Realizáciou bolo poverené Slovenské národné múzeum, ktoré nadviazalo spoluprácu s občianskym združením In Minorita so sídlom v Bratislave. Vznikol užší pracovný tím zložený z vedenia Slovenského národného múzea, Arne B. Mann z Ústavu etnológie SAV a Zuzany Kumanovej z občianskeho združenia In Minorita. Už prvé diskusie priniesli zjednotenie, že projekt bude realizovaný v niekoľkých etapách a symbolický pamätník rómskeho holocaustu v Bratislave bude odhalený až v závere projektu. Tomu bude predchádzať osadenie pamätných tabúľ na miestach, kde k perzekúciám dochádzalo, kde boli Rómovia násilne internovaní, alebo zavraždení. Po starostlivom zvážení bolo vybratých 7 lokalít, pričom každá reprezentovala istý druh represálie voči Rómom. Druhou nemenej dôležitou líniou boli informačné, osvetové a výskumné aktivity, ktoré by tému rómskeho holocaustu približovali verejnosti.

Už od počiatku diskusií sa hľadal vhodný názov pre projekt, ktorý by odrážal jeho podstatu. Spočiatku sa používal termín *porraimos*. Na Slovensku však tento termín nie je dostatočne známy, ani v rómskej ani v nerómskej komunite. Medzi Rómami, ktorí hovo-

ria rómsky, naráža jeho používanie na istý odpor a rozpaky, lebo vzbudzuje pejoratívne konotácie, ktoré sa k slovnému základu vzťahujú. Potvrdila to aj konzultácia s predkladateľmi a tlmočníkmi³ pracujúcimi s rómskym jazykom u nás, ktorí odporučili vyhnúť sa používaniu slova *porraimos*. Zhodli sme sa na tom, že názov projektu by mal odrážať podstatu, a to je pripomínanie si utrpenia Rómov. Celkom prirodzene tak vznikol názov projektu – *Ma bisteren!*, čo v rómskom jazyku znamená „nezaбудnite“.

Pamätné tabule a pamätníky

Bolo principiálne začať projekt v Banskej Bystrici v Múzeu Slovenského národného povstania. V pietnej sieni múzea sa v uplynulých rokoch doplnili pamätné tabule pripomínajúce všetky národy a národnosti, ktoré sa zapojili do Slovenského národného povstania. Tabuľa pripomínajúca účasť Rómov absentovala, napriek tomu, že Rómovia sa do povstania aktívne zapojili. Stovky rómskych obetí bolo zavraždených po potlačení povstania a dôvodom bola ich reálna alebo domnelá spolupráca s partizánmi. Druhý dôvod pre výber lokality bol fakt, že v Pietnej sieni bol doplnený aj pamätný kubus pripomínajúci židovské obete holocaustu. Autorský tím sa rozhodol doplniť kubus pripomínajúci rómske obete. Pietny akt odhalenia pamätného kubusu s textáciou „Obetiam rómskeho holocaustu na Slovensku 1939–1945. Ma bisteren!“ sa v Pietnej sieni Pamätníka SNP konal 2. augusta 2005. Avšak ešte týždeň pred odhalením nebolo isté, či pamätný kubus vôbec bude osadený. Problémom bolo naplnenie predstáv zástupcov nositeľov autorských práv na výtvarné riešenie Pietnej siene. Napokon bol kubus osadený na dôstojnom mieste.

Výber ďalších lokalít zohľadňoval viaceré kritériá. V prvom rade mal odrážať spôsoby perzekúcií Rómov počas vojny – miesta pracovných útvarov, miesta zais-

V rokoch 1941–43 bolo v Hanušovciach nad Topľou sídlo sústavy východoslovenských pracovných útvarov, v ktorých boli internovaní rómski muži. Pamätná tabuľa tu bola odhalená 17. februára 2006. Autormi pamätníka sú Ladislav Čisárik ml. a Alexander Reindl. Hanušovce nad Topľou, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

3 Išlo o Jána Hera, Stanislava Cinu, Viliama Zemana, Rastu Pivoňa – licencovaných prekladateľov a tlmočníkov, Františka Godlu – prekladateľa, Eriku Godlovú – tlmočnicu s medzinárodnými skúsenosťami, Danielu Šilanovú – šéfredaktorku *Romano nevo li!* a Kláru Orgovánovú – vtedajšiu Splnomocnenkyňu vlády SR pre rómske komunity.

Židovský cintorín vo Zvolene, kde v masových hrobách boli pochované obeť represálií, medzi nimi aj Rómovia z okolitých dedín. Pamätník odhalený 8. apríla 2006. Autormi pamätníka - akademickí sochári Jaroslava a Ján Šickovci s použitím kovaných prvkov z dielne Róberta Riga. Zvolen, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

ťovacích táborov, miesta masových popráv, ale i lokality, kde rómske komunity boli vyvraždené a tieto obeť nemajú dôstojné pomníky. Zohľadnené bolo aj geografické hľadisko tak, aby sa lokality nachádzali na území vojnového slovenského štátu ale i južných územiach zabratých horthyovským Maďarskom. Nakoniec sa počet lokalít ustálil na sedem, išlo o **Dubnicu nad Váhom** – miesto, kde bol zaisťovací tábor a kde došlo k masovej vražde internovaných Rómov. Internáciu rómskych mužov v pracovných útvaroch pripomína tabuľa umiestnená na železničnej stanici v **Hanušovciach nad Topľou**. Miesta masových popravisiek reprezentujú Pamätník v **Nemeckej** a židovský cintorín vo **Zvolene**. Pamätníky boli osadené aj v obciach, kde boli zavraždené početné rómske komunity: v obciach **Lutila** pri

Pietny akt na židovskom cintoríne vo Zvolene za účasti podpredsedu vlády SR Pála Csákyho. Zvolen, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

Žiari nad Hronom a **Slatina** na južnom Slovensku (okr. Levice). V obci Lutila bolo koncom roku 1944 viac ako 40 tamojších Rómov odvečených z obce a ich telá sa našli v masovom hrobe v Dolnom Turčeku. Obec Slatina (okr. Levice) po viedenskej arbitráži pripadla pod správu horthyovského Maďarska a pred koncom vojny sa o ňu udiali urputné boje. V polovici decembra 1944 bola obec oslobodená postupujúcou sovietskou armádou, ale deň pred Štedrým dňom sa opäť vrátili nemecké vojská a tie zavraždili viac ako 50 rómskych mužov, žien a detí. Ambíciou tímu bolo osadiť pamätnú tabuľu aj v Komárne na mieste koncentračného tábora, kam boli deportovaní Rómovia z anektovaného územia. Doposiaľ sa túto ambíciu nepodarilo z viacerých dôvodov naplniť.

Pri odhaľovaní pamätníkov sa konali aj pietne akty, pričom historicky významné slová zazneli pri odhaľovaní pamätníka na židovskom cintoríne vo Zvolene (8. apríla 2006). Vtedajší podpredseda vlády SR Pál Csáky sa ospravedlnil za krivdy páchané na menšinách počas vojnového slovenského štátu, pričom po prvý raz v tejto súvislosti spomenul konkrétne aj Rómov:

„Vyjadrujem hlbokú ľútosť nad represáliami v rokoch 1944 – 1945, ktoré páchala vláda vtedajšieho slovenského štátu voči židovskému národu a menovite voči príslušníkom rómskeho národa len preto, že boli iní. A hoci súčasná Slovenská republika nemá nijaké konexie na vojnový slovenský štát, chcem sa v mene vlády SR ospravedlniť za krivdy, ktoré sa páchali na menšinách počas druhej svetovej vojny a požiadať o odpustenie rodiny pozostalých.“

Vizuálne riešenie

Už v prvopočiatkoch diskusií sa počítalo s možnosťou takých výtvarných riešení, na ktorých by mohli participovať aj rómski umelci. Nakoniec širšie plénum túto myšlienku prijalo a Slovenské národné múzeum vyhlásilo výberové konanie na výtvarné riešenie a realizáciu pamätných objektov pripomínajúcich rómsky holocaust. Výberové konanie sa vzťahovalo na exteriérové formy pamätných tabúľ – predovšetkým v obci Lutila a na železničnej stanici v Hanušovciach nad Topľou.

Realizovaním pamätných objektov v obci Lutila a Hanušovce nad Topľou bol poverený autorský tím Ladislav Čisárik ml. a Alexander Reindl. Spomedzi ponúk, ktoré do výberového konania prišli, najviac zodpovedal zadaniu, a to predovšetkým vďaka zapojeniu práce so železom a použitím kováčskej technológie. Dominantou návrhu je rozorvané koleso s prebýjanou mrežou. Jednotiaci je aj nápis *Ma bisteren!* V obci Lutila sa objekt realizoval v kombinácii s miestnym kameňom a v Hanušovciach nad Topľou v kombinácii s žulovou leštenou doskou.

V prípade pietneho objektu v Pamätníku v Nemeckej, boli realizáciou poverení akademická sochárka Jaroslava Šicková a akademický sochár Ján Šicko. Na realizácii spolupracoval Róbert Rigo z Dunajskej Lužnej. Opäť ide o kombináciu železa a kameňa v tomto prípade travertínu. Kovaný je jednotiaci nápis *Ma bisteren!* Tento realizačný tím sa podieľal aj na realizácii pamätníka na židovskom cintoríne vo Zvolene. Autorom návrhu a realizácie pamätnej tabule v Slatine je akademický sochár Norbert Keleczený, ktorý použil kované prvky z kovárskej dielne Ladislava Šarközyho z Dunajskej Lužnej. Práve v Slatine išlo o neľahkú úlohu doplniť už existujúci pomník o adekvátny spomienkový objekt a tabuľu s menami zavraždených. Na realizácii pamätného kameňa v Dubnici nad Váhom sa opäťovne podieľal akademický sochár Jaroslav Šicko, avšak tentoraz kované artefakty, vrátane oplotená sú výrobkami rómskeho kováča Pavla Ráca z Bolesova. Výtvarný návrh na pamätnú tabuľu v Komárne zrealizoval Norbert Keleczený. Všetky autorské tímy sa úlohy zhostili veľmi dobre a ich výtvarné návrhy iba umocňujú duchovný rozmer pietnych miest.

Osvetové pôsobenie

Vo fáze plánovania projektu sa podarilo presadiť, aby rovnocennou súčasťou projektu bola aj informačná línia, približujúca základnú faktografiu o postavení Rómov počas druhej svetovej vojny na Slovensku. Prvou aktivitou v tomto smere bola príprava výstavy *Holocaust Rómov na Slovensku 1939 – 1945*. Prostredníctvom panelov autori⁴ podávajú stručný historiografický prehľad tohto obdobia. Prvé dva panely približujú základné poznatky o Rómoch a načrtávajú prístup k Rómom v nacistickom Nemecku. Ďalší panel sa venuje prvej fáze obmedzovania občianskych a ľudských práv Rómov, na nasledujúcom sa nachádzajú základné poznatky o existencii pracovných útvarov pre rómskych mužov. Samostatná časť je venovaná existencii zaisťovacieho tábora v Dubnici nad Váhom, ktorého likvidácia je spojená s neobvyklou brutalitou. Osobitný panel je venovaný aj perzekúciám v rómskych komunitách po potlačení Slovenského národného povstania, kde sa podarilo podchytiť všetky doposiaľ známe údaje o vyvraždených komunitách a zavraždených jednotlivcoch. Napriek tomu, že najmenej poznatkov o postavení Rómov máme z južných území Slovenska, ktoré boli v čase vojny anektované horthyovským Maďarskom, aj tejto problematike je venovaná samostatná časť. Výstava je trojjazyčná: v slovenskom, rómskom a anglickom jazyku.

⁴ Autormi výstavy sú Zuzana Kumanová a Arne B. Mann, odbornými konzultantmi René Lužica a Karol Janas. Preklad do rómskeho jazyka František Godla a do anglického Martin Fotta. Autorom vizuálu je Peter Ďurík.

Asi s dvoj mesačným oneskorením vyšiel k výstave bulletin – ktorý bol zároveň aj prílohou romských novín *Romano nevo lil*, čím sa dostal k viac ako 11 000 adresátom.

Výstava bola po prvý raz verejnosti sprístupnená 2. augusta 2005 v Múzeu Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici, kde sa okrem toho konala prezentácia knihy Eleny Lackovej *Mŕtvy sa nevracajú / Mule na aven pale* (vydavateľ Združenie Jekhetane). Sústreďenie viacerých podujatí, odhalenie pamätníka, otvorenie výstavy, krst knihy, v jednom dni nebolo náhodné. Pamätný deň holocaustu Rómov, ako pripomienka likvidácie „cigánskeho rodinného tábora“ v Osvienčime, sa v tom čase nepripomínal, verejnosť si ho nepripomína a často ani samotní Rómovia o tom-

Na cintoríne v Slatine sa nachádza masový hrob. Autorom pamätníka je Norbert Kelecsényi a použité sú kované prvky z dielne Róberta Riga. Slatina, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

Pietny akt na cintoríne v Slatine za účasti podpredsedu vlády Dušana Čaploviča. Lokalita ležala na rozhraní Slovenského štátu a vojnového Maďarska. V decembri 1944 tu bolo takmer 60 Rómov z obce zavraždených ustupujúcou nemeckou armádou. Pietny akt pri príležitosti odhalenia sa konal 22. decembra 2006. Slatina, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

V areáli ZVS Holding, a.s. v Dubnici nad Váhom sa nachádza cintorín s 26 hrobmi Rómov zavraždených v bývalom miestnom zaisťovacom tábore. Pamätník bol odhodnený vo februári 2007.

Autormi pamätníka je akademický sochár Ján Šicko, kované prvky sú z dielne Pavla Ráca. Dubnica nad Váhom, 2007. | Foto: Arne B. Mann.

to pamätnom dni nevedia a spravidla nepoznajú ani historické udalosti, ktoré mu predchádzali.

V Banskej Bystrici výstava zostala približne 2 mesiace a 6. septembra 2005 sa stala súčasťou medzinárodnej konferencie na tému *Ako učiť o holocauste*, čo pokladáme za veľmi prínosné. Účastníkmi konferencie boli predovšetkým učitelia, ktorí spravidla o postavení Rómov na Slovensku počas druhej svetovej vojny vedeli veľmi málo. Ocenili informatívnu stránku výstavy, čo nás viedlo k zamysleniu nad prípravou ďalších vzdelávacích aktivít cielených na učiteľov a študentov.

V nasledujúcich rokoch bola výstava reінštalovaná v rôznych mestách na Slovensku aj v Českej republike: v Bratislave, v Hanušovciach nad Topľou (kde bola zároveň vo februári 2006 od-

halená pamätná tabuľa pripomínajúca utrpenie rómskych mužov internovaných v pracovných útvaroch), vo Vrútkach, Zvolene, Košiciach, v Dunajskej Strede, v Dubnici nad Váhom, a v Prahe a Brne.

Opakovaná inštalácia výstavy v rôznych mestách predpokladá pomerne veľkú návštevnosť. V roku 2006, vďaka podpore Švajčiarskeho veľvyslanectva v Bratislave, bola výstava sprevádzaná aj prednáškami pre žiakov a učiteľov a premietaním dokumentárnych filmov. Vzdelávaciu líniu projektu doplnili aj o odborné prednášky za účasti významných odborníkov v tejto oblasti: napr. s historikmi - profesorom Ctiborom Nečasom z Masarykovej univerzity v Brne a Karolom Janasom z Trenčianskej univerzity. O poznatky o rómskom holocauste v Maďarsku v rokoch 1944 –45 sa prišiel podeliť Dr László Karsai z univerzity v Budapešti. Inému aspektu, postaveniu Rómov v Európe po skončení druhej svetovej vojny, sa venovala prednáška Renate Erich z Rómskeho centra vo Viedni. Jednu z diskusií sme venovali aj téme významu a využitiu záznamov so spomienkami preživších, a to nielen pri dokumentácii, ale aj pri vzdelávaní a vyučovaní žiakov.

Sumarizácii poznatkov a dosiahnutých výsledkov bolo venované kolokvium Nepriznaný holocaust Rómov, ktoré sa konalo 20. júna 2006 v Bratislave v priestoroch Slovenského národného múzea. Diskusné príspevky, ktoré odzneli počas seminára, boli vydané v zborníku *Nepriznaný holocaust Rómov* (eds. Zuzana Kumanová, Arne B. Mann, Bratislava 2006)

V roku 2007 sa podarilo nadviazať spoluprácu so spoločnosťou ATARAX z Košíc, ktorá chcela natočiť dokumentárny film s problematikou rómskeho holocaustu. Výsledkom spolupráce bol dokument s názvom *Ma bisteren!*, určený na odvysielanie v Slovenskej televízii. Jeho premietanie sa tiež stalo súčasťou prezentácie už spomínanej výstavy. Tiež sa v tomto roku podarilo dokončiť výstavný panel zachytávajúci samotný projekt *Ma bisteren!* a vytlačiť nový katalóg k výstave. Opäť ide o trojjazyčný materiál, mapujúci obdobie 1939-1945 v dejinách Rómov na Slovensku.

Všetky propagačné materiály, vrátane textov výstavy boli realizované trojjazyčne – slovensky, anglicky a rómsky, aby boli prístupné čo najširšej verejnosti a zároveň aby sa tak vytváral v rómskom jazyku priestor pre kultiváciu a ustáleniu niektorých odborných termínov. Dvojica rómskych prekladateľov – Erika Godlová a František Godla veľmi citlivo zvažovali obsah i odbornú stránku prekladov. Projekt *Ma bisteren!* sa intenzívne realizoval v rokoch 2005-2007. Odvtedy sa každý rok koná pietny akt pri príležitosti Pamätného dňa holocaustu Rómov 2. augusta v Banskej Bystrici. V tomto smere je dôležité podotknúť, že záujem zo strany Rómov nie je veľký, spravidla sa v Pamätníku SNP stretáva zopár desiatok ľudí. Je z roka na rok väčší a čo je potešiteľné, že prichádzajú aj mladí ľudia.